

ТӨРЭЭН ЧУРТ ДЭЭШ

Истекчиниң олчазы

Бир-ле сургакчылап чорааш, Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң малчыны Дадар-оол Агбаанович Тюлюштуң өөнгө кирген мен.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржип чораан тываларның дугайында сактышкыннар, документилер, чуруктар чыып эгелээн үем чүве. 1965 чыл турган.

Өгден үнериниң кайзы чорааш, «ийе» дээн хары алырынга ындыг-ла бүзүревейн, сөөлгү айтырымны салыптым:

— Дайынга чораан тываларның аразында силерниң дөргүл-төрелдериңер бар бе, Дадар-оол Агбаанович?

Айтырыгны тода дыңнап олура-ла, ие кижини катап айтырды:

— Чүү дидир сен, оглум?

— ...

— Дөргүл-төрел хамаан чок, төрөөн оглурус ынаар чорааш, эеп келбейн барган...— деп, айтырымны катаптап чадап турумда, малчын таваар чугаалады.

— Кайызы боор?— дигеш, салдынмастай-ла бердим.

— Ады Севээң-оол чүве.

Тудуп чораан портфелимни дөрге катап салгаш, четтикпээн чүве дег, айтырыгларны улаштыр-улаштыр сала-ла бердим.

— Ол оглунарның чурук-хөрүүндөн чүү бар ирги?

— Дөгөрезин дуңмалары үлежип алгаш барды ый-наан — деп, Дадар-оол Агбаанович харыылады.

— Мында кайда бир черде оглувустуң чагаазы бар ышкажыгай — дигеш, ава кижии аптыразын ажыткаш, диленип эгеледи. — Шаанда дуңмалары номчуптар чүве ийин, ам ол чагаа мырыңай сандан үнген чорбадыве...

Угуулзалап каан аптараның ханы дүвүнден саргарып, элеп калган дөрт сыгыгылыг саазынны менче сунду. Латынь алфавитке үндезилеттинген тыва бижиктиг чагааның чамдык черлери балалып, сыгыгыларында үжүктөр көзүлбестей берген болду.

Кырганнарга эргим документини амгы тыва дыл кырынче арыг саазынга бижип бергеш, чагааның бодун Тыва АССР-ниң Күрүне архивинге шыгжаары-биле ап алдым. Мээң истекчи амыдыралымга баштайгы олча болган ол чагаа бо-дур:

Байырлыг чагаа, № 205

Эргим хүндүлүг ада-иелер, акы-дуңмалар, дөргүл-төрелдер, угба-дуңмалар шуптуңарга бодумнуң эң сөөлгү 1000 градус кызыл-шеригжи, фронтучу байырымны чедирдим.

Хүндүлүг ада-ие, ха-дуңма силерниң багай оглуңар мен Төрээн чурттуң херээ дээш, силерниң херээнер дээш, немец-фашистиг эжелекчилерге удур маадырлыг Кызыл Шериг-биле кады тулчуп кирер дээш, ам ийи-үш хонгаш, командирлер, дайынчылар-биле кады фронтуже чоруптар деп тур мен.

Ам мен Кызылга... хөй чагаа бижиир чай чок тур мен. Чүге дээрге, чамдык эш-өөр-биле хөөрежи, чугаалажыр дээш, кижии угаанынга чүве кирбес боор-дур, ындыг-даа болза, ха-дуңма шуптуңарга байыр чедиртен мен.

1938 чылдың июнь айның 9-та Тамбов хоорайның хамааты байдалдың актызын бижиир черге ийи чурттуң — ССРЭ-ниң болгаш Тыва Арат Республиканың — төлээлери Ольга Сергеева биле Кечил-осл Түлүш бот-боттарынга ханы ынакшылын өг-бүлө тутканы-биле бадыткаан.

Улуг-хүн келирге-ле, Бүрзеккей биле Ханды-Сүрүн «Кенивис уругнуң амдааныг пирожкилерин барып амзаар-дыр» дишкең, Кечил-оолду амыратпас апарган.

Ол-ла чылын Кечил-ослдарның өг-бүлезинге оол төрүттүнген. Аңаа Володя деп ат берген.

— Ол дээрге, делегейге аас-кежикти берген кижиниң ады-дыр — деп, Кечил-оол кат-иезинге тайылбырлаан.

Бир чыл эрткенде Кечил-оол Тамбов училищезин тергин эки дооскаш, өөрү-биле кады төрөөн Тывазынче чанып келген. Кадайы, оглу суглар кезек чурттап олурда, кат-иези кадай база ап четкен.

Тывага келгеш, Кечил-оол ревшеригниң командьлал черинге ажылдап турган. Ол-ла үеде шериг литературазын тыва дылче очулдуар ажылга идепкейлиг киришкен.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Тыва чуртка дээди шериг эртемниг кадрлар улам негеттинип келген. Ынчангаш Тываның нам болгаш чазаа Кечил-оол, Эртине, Норбу болгаш өскелерни-даа Москвада офицерлерниң дээди школазынга өөренири-биле чоруткан.

Кечил-оол ону база-ла тергин эки дооскаш, Тывага чедип келирге, чазактың тускай доктаалы ёзугаар фронтуже эки турачы отряд чорудар деп турган. Кечил-оолду ол отрядтың командири кылдыр томуйлаан.

Фронтуже чоруурунун мурнуу чарында командирниң өг-бүлезинге уруг төрүттүнген. Ону Зоя деп адап алган.

Фронтуже

1943 чыл. Май айның 20-де Ада-чургутун Улуг дайынынче Тываның ажылчы чоннары 10 танкисти үдеп чоруткан. Олар Горький хоорайга турда, база бир тыва танкист немешкен.

Ол-ла чылдың сентябрь 1-де эртенгиниң 9 шак четке-лек чорда, ТАР-ның нам, чазааның бажыңының баарынга муң-муң кижиге чыгып келген. Тываның эки турачы стрядын фронтуже үдээринге тураскааткан митинг эгелээн.

Республиканың баштыңчылары эрес-маадырлыг оолдарын немец-фашисттерге эжелекчилерни чылча шаварынче сорук кирип, чагыг сөзүч сөглөп, орук-суур эки чедип, менди-чаагай чанып келирин күзөөн. Ада-иелерниң болгаш дөргүл-төрелдерниң мурнундан Манчай-оол биле Баазан олар сөс ап, чүве чугаалаан.

Фронтуже аъттанып турар эки турачыларның ниити саны 207 кижиге. Оларның иштинде 10 кижиге — чалыгы кыстар. Тываның партизан шимчээшкининге киржип чораан сес-тос улуг назылыг (38—42 харлыг) кижилер база бар. Тыва Арат Республиканың мурнундан немец-фашисттерге эжелекчилерни чылча шавар эргелиг болган аас-кежиктиглерниң хөй нуруузу — аныяктарның революстуг эвилелиниң кежигүннери.

Митинг уламчылавышаан. Фронтуже аъттанып турар эки турачыларның мурнундан отрядтың командириниң политика талазы-биле оралакчызы улуг лейтенант Байыскылан, дайынчы Ойдупаа, санитар Севил олар делегейниң чоннарының тайбың күш-ажылынга моондак болган өлүрүкчү фашистерни кам-хайыра чокка согарын нам, чазакка, бүгү тыва чонга даңгыраглаан.

Түмен чоннун кырынга аяс хүннүн херелдери болгаш күчүлүг Улуг-Хемден келген салгын-биле катый бичии уругнун өткүт үнү чаңгыланып үнген.

Силер кижиге кээп 2 чыл иштинде ужурашпас кончуг-ла улус-тур силер. Мен чүгле Дыртый-оол, Кызыл-сол дунмаларымны кончуг сактып тур мен. Бир эвес оон чоок турган болза, четкеш келир хире хостуг шак бардыр. Ырак чүве болганда, кижичетпес чүведир.

Менче сагыш салган, хөй чүве бодаан херек чок. Бодунарның ажил-агыйынарны эки сайзырадып, хостуг-шөлээн, чырык-чаагай чуртуңарга эки бай амыдыралдыг чурттап чорууруңарга база катап идегэйн...

Бистиң сумунуң оолдарындан Мунзук, Мезил-оол, Улуг-Шыыр суглар боттарывыстың аныяк эш-өөрүвүс-биле кады айттанып чоруптарыңга эзеңгиде белен тур бис. Ам бо хүн бистер омак-хөглүг, ырлыг-шоорлуг, оюн-каткылыг, чаңгыс-даа баксыраан чүве чок, арат-чонга үдеткен кончуг омак-хөглүг тур бис.

База силер, ха-дунма, аарыг-аржык чок, эки чурттап олур силер бе? Мал-маганыңар менди тур бе?..

Ха-дунма силерге тутса дээн допчу байырым моң-биле төнзүн. Ада-иелерге, ха-дунмаларга, төрелдерге кезээде мөңгө алдар! Ынчангаш сөс-даа төндү, шуптузун бижийин дээримге, угаанымга черле чүве кирбейн тур.

*Революсчу кызыл шеригжи байыр-биле
силерниң Севээн-оол.*

Чагаада ооң бижиттинген ай, хүнүн салбаан болду. Ынчалза-даа ооң утказындан-на илден: ол 1943 чылдың август 31 азы сентябрь 1. Тываның чону эки турачыларны ынчан үдеп турган болгай.

Моң соонда тывылган документилер эндерик болгаш аажок солун, ынчалза-даа истекчиниң баштайгы олчазы чүден-даа артык эргим болгаш үнелиг. Ооң ужурунда эки турачы Севээн-оолдун чагаазы мында долузу-биле кирген.

«Улуг-Хая» совхозтун бо салбырынга келгеш, бир дугаарында Кечил-солдун кады төрөөн угбазы, 1939 чылдан бээр нам кижигүнү Чыргал Балдаювна Түлүшке жураштым.

— Кечил-оол бо-ла районнун Хендергеге төрүттүнген кижиге. 1914 чылда. Дайынче тываларны баштап кирерде чүгле 29 харлыг турган. Ол бичии турда-ла, Хайыракан тараа-быдаалыг чер дишкеш, өөвүс бээр көжүп келген. Кара чажындан тура маңаа өскөн оол-ла болгай — деп, Чыргал Балдаювна сактып чугаалады.— Оон дугайын кады ойнап өскөн эжи Сундуй-оол база эки билир, оон бажыны Кечил-оол атыг кудумчунун бажында.

Орайга дээр хөөрешкеш, Кечил-оолдун дунмазы Шактаржык деп кижиге кедээр кыштагда малчыннап турар деп билип алдым.

— Дайындан чедип келгеш, Моолдун чазааның чалааны ёзугаар, Кечил-оол ынаар база чораан чүве. Оон хөй-ле белектер эккелгеш, ол дунмазында берипкен. Бо суур адаанда ийи кош терек бар. Моолдун шериг чериниң белекке берген боозу-биле кара адарга, ол теректи өдүп турар чүве чораан. Бир чылын барып көөрүмге, теректин сорбузу хевээр чорбадыве.

Келген дораан Сундуй-оол Лопсанович Түлүштүн бажыңынга баргаш, даң аткыже хөөрештивис. Кечил-оолдун дөргүл-төрелдери, таныш-көрүштери болгаш дайынчы эш-өөрү-биле чугааның соонда, мээң мурнумга мындыг амыдырал чуруттунуп келген...

Балдан ашактын улуг оглу чиде берген деп чугаа Улуг-Хем районнун Хайыраканга ша-даа четпээнде тарай берген. Оон бээр беш-алды хона берген.

Сөөлгү үеде Кечил-оол тыва бижикке өөренип алгаш, сумунун улузун өөредип халып турган кижиге болгай.

Азы ол чарык кеже бергени ол бе? Моон мурнунда

Эъжим хүрээзинде бир лама кижиниң дузазы-биле моол бижикке өөренип турган кестирген чүве. Ам Тыва чургу боду бижиктиг апарганда ооң херээ чүү боор. Боду база ыкча деп турганыгай.

Чок, Кечил-оол ол чарык кежер барымдаа чок. Сөөлгү катап оон эеп келирде хувискаалчы салуучуттарга болчур дээш, хүрээниң хуурактары-биле салба тутчуп алган келбеди бе.

— Акың кайыл? Дуңман кайыл?— деп, Шактар биле Чыргалдан Балдаң ашак чеже-даа катап айтырган.

— Таң ыйнаан, билбес бис.

Кечил-оолдуң читкенинге авазы кымдан-даа артык хараадаан. Ооң мурнунда божаан үш уруглары янзы-бүрү аарыглардан чок апарган болгай. Он беш харга чедир өзүп келген оглу база-ла оларның соон истээри ол чоор бе?..

Тояанчы деп атка четтиге каапкан Кечил-оолдуң сураа он шаа хонганда билдине берген: ол хар-назызын улгаттыргаш, революсчу шеригде барган болган.

— Көөрүмге-ле, шеригден халашкан солдар-биле кады маңнап турар кижил болду. Чамдыкта мени чааскаандырымны ходуйтур тургузуп алгаш, аай-дедир командалааш туруптар — деп, ооң эжи Сундуй-оолдуң сактып чугаалааны шын болган.

Дурт-сыны кыска, ырбыска оол шеригже тенип чорууй баар деп кым бодаан боор.

— Бир тээ шеригзирээн оол болза — албанын эрттирип алыр бооп тур ийин — деп, Балдаң ашак Кечил-оолдуң авазы-биле чугааны түннээн.

Кечил-оолдуң шеригже дургуннап чораанындан бээр ийи чыл эрте берген. Дургун сураг барган.

— Оглувус шериг-шуруг дээш будула берип-тир — деп, Кечил-оолдуң авазы бир эртен чугаалап эгелээн.— Барып сүрүп эккел, ашак.

Балдаң ашак Элегес-Аксында таныжының өөнгө хонгаш, Кызыл хоорайга он бир шак чедип турда халдып келген. Делгем Ленин кудумчузун куду эмге тикчок периг чыскаалып алган кел чораан. Ашак чоржаң доруг аъдындан-даа дүшпейн, өрү алзы хаккаш чорупкан. Бистин оглувус хамык шеригниң соонда кылаштап кел чор боор оң деп бодааш, ол ынчанган: шеригниң дүрүмү ёзугаар чыскаалдың бажынга чүгле узун улус чоруур, өскелери — соонга чоруур.

— Кайы калгып бар чорууруң ол? — дизе-ле, Хайы-ракан чурттуг Сүүр-оол болган.

— Демги кончуг тоянчыны сураглап чоруурум ол дур ийин...

Чоржаң доруг аът амырай берген: ашактың тепсенири ам-на соксаар.

— Оглуң шупту кижилерниң бажында ак хоолай үрүп чорбадыве.

— Ол чүү ындыг ак хоолай боор?

— Ак хоолай дээрге, турбаа деп чүве-дир, а турбаа дээрге, хөгжүм-дүр. Сээң оглуңнун ол ак хоолайы чокта шериг шимчей албас апаар чоор.

Аай-дедир хаккыланып, тепсенип чорааш, Балдаң ашак чыскаалган шеригниң бажынга келген. Ол хамык чоннун мурнунда чораан үш ак аъттыг кижини эскерип каан. Оглу чылан ыцкаш ак хоолэйны сыдымгылаштыр эгин ажыр каап алган чортуп олурган. Кечил-оолдун мунуп чораан бедик ак аъдынга бодунун Чоржаң-Доруун дөмейлээрге, элчиген оң сагыжынга кирген.

Шериг доктаай бээр орта, Балдаң ашак оглунун чанынга чортуп чедип келген.

— Аван сүрүп кел дээрге, чор мен, аал.

Кечил-оолдун амырааны-даа хөлчок. Ачазының сөглээн сөстөрүн кулак кыйыы-биле эрттирипкеш, хөгжүм взводунун командири С. Г. Қоровинге чугаалаан:

— Семен Григорьевич, это мой отец.

Балдаң ашак доп-дораан старшина М. М. Мунзуктан дуза дилээн:

— Чүү деп тур бо оол, дарга?

Адашкылар чүгле кежээ сагыжыңга киир хөөрөшкен.

— Сүрүп кел дээрге, кайын боор, ачай. Ам удавас соңгаар өөренип чоруур деп тур мен.

— Ынчалдыр будалып чоруй баарыңга болур бе, оглум. Аваң сени дээш меңээ дыш бербестээн — деп, ол оглунга чугаалаан. — Өөренир дээн болза, эки-ле чүведир харын. Мен чүү дээр ийик мен, аваң кончуг-дур...

Кежээ ССРЭ хамаатыларының Култура бажыңыңга шеригниң улуг концерти болур дээн. Ынчангаш Кечил-оол ачазын ынаар чалаан.

Кызыл кедээзинде шыкка багай аьдын өртеп кааш, ашак кежээ концертче чорупкан. Чалалга ёзугаар келген болгаш, ол мурнуку одуругга бир дарга кижинин чаныңга олурупкан. Канчангаш бир көөр дээрге, оглу ийи селеме ызырып алган, сцена кырында бо танцылаан турган. Буттарын караңнатпышаан, сцена иштинче хандыр кире бээрге, концерттиң удуртукчузу чарлаан:

— «Лезгинка» деп кавказ танцы. Ревшеригниң хөгжүм взводунуң старшиназы Кечил-оол күүседип тур.

Хөгжүм дүргедээн тудум, Кечил-оолдуң шимченгири дам бар чыткан. Буттарын олуй-солуй салып, холдарын хөрээнин дужунга деңнештир тудуп турда көөрге, даглыг чурттуң эзири-ле!

— Сээң бо оглуң каяа төрүттүнген кижил: Кавказ дагларының баарыңга бе, Хайыраканниң баарыңга бе? — деп, Балдаң ашактың чаныңга олурган дарга кижии оон айтырган.

Чүвениң ужурун орта билбээн ашак:

— Харын кандаай чүве ирги — дей тыртып каан.

Даартазында Балдаң ашак чаныпкан. А удатпаанда

Кечил-оол Ханды-Сүрүн, Бүрзеккей суглар-биле кады Тамбов хоорайда Бирги аъттыг шериг аттыг кавалерия училищезинче өөренип чорупкан. Ынчан 1935 чылдың сөөлгү айлары турган.

Тамбов училищезинге өөренип турган чылдары Кечил-оолдун чуртталгазында эң уттундурбас чылдар болган. Маңаа Моол Арат Республиканың болгаш өске-даа чурттарның дайынчылары кээп өөренип турган. Чай дүжерже, Тамбовтун аъттыг шериг училищезинин курсантылары чайгы лагерьлерже көшкеш, Крым, Кавказ ол ынчандыр аъттыг походтарны кылып турар апарган.

Дайынчы амыдыралдың бергелерин Кечил-оол дидими-биле шыдажып эртип турган. 1936 чылдың төнчүзүндө кончуг эки өөредилгези дээш, Тыва Арат Республиканың ССРЭ-де элчини Седип-оол Токпак-оолович Танов Кечил-оолдун адын бижээн тураскаал шакты аңаа тывыскан.

Чайын Кечил-оол өөрү Бүрзеккей, Ханды-Сүрүн олар-биле Цна хемниң кыдыынга селгүүстээринге ынак турган. Бир-ле хүи эштир черниң чанынга ол дээр өңү карактарлыг орус кыска ужурашкан.

— Эй, солдат, бо хемни эштип кежип шыдаар сен бе? — деп, кыс алгырарга, Кечил-оол хая көрнүп келген. Бажының алдын-сарыг дүктерин сугга өттүрүп алган 18 хире харлыг уруг ону кочулай аарак чугаалаан.

— Эштип билири бистиң хүлээлгевис-ле болгай. А бо хемчигеште чүү боор, холдарым-биле ийи-үш кулажылаар мен. Хупурай бер, дагаа безин кылаштап кеже бээр дамырак ышкажыл бо!

Ольга биле Кечил-оол ынчаар танышкан. Оон соонда Кечил-оол улуг-хүннүң келирин четтикпейн манаар апарган. Таныжы кыстың ада-иези аажок хүндүлээчел улус болган. Кечил-оолду олар дораан Борис деп адап алганнар.

1938 чылдың июнь айның 9-та Тамбов хоорайның хамааты байдалдың актызын бижиир черге ийи чурттуң — ССРЭ-ниң болгаш Тыва Арат Республиканың — төлээлери Ольга Сергеева биле Кечил-осл Түлүш бот-боттарынга ханы ынакшылын өг-бүле тутканы-биле бадыткаан.

Улуг-хүн келирге-ле, Бүрзеккей биле Ханды-Сүрүң «Кенивис уругнуң амданныг пирожкилерин барып амзаар-дыр» дишкең, Кечил-оолду амыратпас апарган.

Ол-ла чылын Кечил-ослдарның өг-бүлезинге оол төрүттүнген. Аңаа Володя деп ат берген.

— Ол дээрге, делегейге аас-кежикти берген кижиниң ады-дыр — деп, Кечил-оол кат-иезинге тайылбырлаан.

Бир чыл эрткенде Кечил-оол Тамбов училищезин тергин эки дооскаш, өөрү-биле кады төрээн Тывазынче чанып келген. Кадайы, оглу суглар кезек чурттап олурда, кат-иези кадай база ап четкен.

Тывага келгеш, Кечил-оол ревшеригниң командьлал черинге ажылдап турган. Ол-ла үеде шериг литературазын тыва дылче очулдуруп ажылга идепкейлиг киришкен.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Тыва чуртка дээди шериг эртемниг кадрлар улам негеттинип келген. Ынчангаш Тываның нам болгаш чазаа Кечил-оол, Эртине, Норбу болгаш өскелерни-даа Москвада офицерлерниң дээди школазынга өөренири-биле чоруткан.

Кечил-оол ону база-ла тергин эки дооскаш, Тывага чедип келирге, чазактың тускай доктаалы ёзугаар фронтуже эки турачы отряд чорудар деп турган. Кечил-оолду ол отрядтың командири кылдыр томуйлаан.

Фронтуже чоруурунуң мурнуу чарыында командирниң өг-бүлезинге уруг төрүттүнген. Ону Зоя деп адап алган.